

УДК 374.043

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/58-1-39>

Лариса ВОРОНА,
orcid.org/0000-0001-9878-6547
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри педагогіки
Луганського національного університету імені Тараса Шевченка
(Полтава, Україна) voronali@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРІОДИЗАЦІЇ РОЗВИТКУ ПОЗАШКІЛЛЯ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ XX – ПОЧАТОК XXI СТ.)

В статті проведено аналіз передумов виникнення, становлення та процесу розвитку позашкільньої освіти в країні. Автор зазначає, що передумови створення позашкільньої освіти прослідковуються ще з X ст.: хлопчиків навчали чоловічому ремеслу – мисливству, риболовлі, сільському господарству, землеробству, тваринництву; дівчаток навчали жіночому ремеслу – господарюванню в побуті, ткацтву, прядінню.

На основі ретроспективного аналізу історико-педагогічних джерел та фактів розвитку позашкільньої освіти в країні автор виділяє основні періоди формування позашкільля в Україні: I період – передумови виникнення (X – XV ст.); II період – зародження позашкільньої освіти (XVI – XVIII); III період – інституційне становлення (XIX – початок XX ст.); IV період – розвиток системи позашкільньої освіти, як невід’ємної ланки освітньої системи України (кінець XX – початок XXI ст.). Кожен період автор характеризує особливі відмінності в змісті та напрямах позашкільньої освіти.

В період незалежної України, кінець XX – початок XXI ст., автор виділяє етапи формування позашкільньої освіти: 1991 рік – 1999 рік – трансформаційний пострадянський; 2000 рік – 2014 рік – становлення та модернізації позашкільньої освіти в незалежній Україні; 2014 рік по даний час – новітній, пов’язаний із процесами децентралізації влади в регіонах. У кожному із зазначених етапів автор виокремлює певні особливості, які зумовлені суспільно-політичними, соціально-економічними, соціально-культурними реаліями та реаліями розвитку Української держави на той час.

Позашкільня освіта є важливою ланкою освітньої системи країни, яка має важливе значення для навчання і виховання учнівської молоді, для формування її важливих життєвих компетентностей. Теоретичне узагальнення становлення та розвитку позашкільля дасть можливість удосконалити та оновити зміст освітньої системи закладів позашкільньої освіти.

Ключові слова: позашкільля, позашкільня освіта, заклади позашкільньої освіти, етапи формування позашкільньої освіти.

Larisa VORONA,
orcid.org/0000-0001-9878-6547
Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at the Department of Pedagogy
Luhansk Taras Shevchenko National University
(Poltava, Ukraine) voronali@ukr.net

FEATURES OF THE PERIODIZATION OF OUT-OF-SCHOOL DEVELOPMENT IN INDEPENDENT UKRAINE (END OF XX – BEGINNING OF XXI CENTURY)

The article analyzes the prerequisites for the emergence, formation and development of extracurricular education in the country. The author notes that the prerequisites for the creation of extracurricular education can be traced back to the 10th century: boys were taught men's crafts – hunting, fishing, agriculture, farming, animal husbandry; girls were taught women's crafts – household management, weaving, spinning.

Based on a retrospective analysis of historical and pedagogical sources and facts of the development of after-school education in the country, the author distinguishes the main periods of the formation of after-school education in Ukraine: the first period – the prerequisites for its emergence (X – XV centuries); II period – the birth of extracurricular education (XVI – XVIII); III period – institutional formation (XIX – beginning of XX centuries); IV period – the development of the extracurricular education system as an integral part of the educational system of Ukraine (end of the 20th – beginning of the 21st century). Each period, the author characterizes special differences in the content and directions of extracurricular education.

During the period of independent Ukraine, the end of the 20th – the beginning of the 21st century, the author highlights the stages of the formation of extracurricular education: 1991 – 1999 – the transformational post-Soviet period; 2000 – 2014 – formation and modernization of extracurricular education in independent Ukraine; 2014 is the most recent year;

connected with the processes of decentralization of power in the regions. In each of the specified stages, the author singles out certain features that are determined by socio-political, socio-economic, socio-cultural realities and the realities of the development of the Ukrainian state at that time.

Extracurricular education is an important part of the country's educational system, which is important for the education and upbringing of students, for the formation of their important life skills. A theoretical generalization of the formation and development of extracurricular activities will provide an opportunity to improve and update the content of the educational system of extracurricular educational institutions.

Key words: out-of-school, out-of-school education, out-of-school education institutions, stages of formation of extracurricular education.

Постановка проблеми. За роки становлення незалежності в Україні позашкільна освіта стає невід'ємною складовою освітньої системи країни. Позашкільня дає можливість кожній дитині розкрити свої здібності, створює умови для творчості та креативності. Освітня система позашкільня, унікальна перш за все своїм виховним досвідом та традиціями, що складають частину загальнолюдської й національної культури. Закономірна функція позашкільної освіти підтверджена багаторічним досвідом взаємодії поколінь у діяльності, спілкуванні, відносинах. Проблематикою сучасного позашкільня є оновлення змісту освітньої системи закладів позашкільної освіти з врахуванням теоретичного та практичного досвіду становлення, розвитку та функціонування позашкільня в загальній освітній системі країни.

Аналіз досліджень. Питанням позашкільної освіти в Україні присвячували свої наукові праці Г. Пустовіт (Пустовіт, 2010: 8), Г. Бех (Бех, 2003: 3), О. Биковська (Биковська, 2006: 4), В. Вербицький (Вербицький, 2008: 5), Т. Сущенко (Сущенко, 1996: 11), Л. Тихенко (Тихенко, 2013: 12), Л. Ковбасенко (Ковбасенко, 2000: 7) та ін. Історичні аспекти становлення та розвитку позашкільної освіти досліджували В. Берека (Берека, 2001: 2), Т. Цвірова (Цвірова, 2001: 13). Грунтовні дослідження наших науковців відомі не тільки в Україні, а й за її межами.

Мета статті: проаналізувати передумови становлення, виділити основні періоди формування позашкільня в Україні та охарактеризувати етапи формування позашкільної освіти в період незалежної України, кінець ХХ – початок ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу. Зацікавленість позашкільною освітою як особистісно формувальним ресурсом спостерігаємо здавна. Ще в Х ст. було створено передумови для виникнення аналогів сучасної позашкільної освіти, спрямування її змісту на оволодіння дітьми елементарних трудових умінь та навичок. Хлопчиків навчали чоловічому ремеслу – мисливству, риболовлі, сільському господарству, землеробству, тваринництву, дівчаток навчали жіночому ремеслу – господарюванню в побуті, ткацтву, прядінню. З дитинства дітям

прививалися моральні норми поведінки, передавався життєвий досвід, культура, звичаї. Освіта того часу мала на мені соціалізувати, виховати та залучити дітей до різних видів діяльності які б розвивали їх вміння та навички. Прообразом закладів позашкільня можна вважати «будинки молоді», в яких діти під керівництвом старійшин роду готувалися до життя та праці.

Дослідники позашкільної освіти В. Вербицький (Вербицький, 2008: 5) та Т. Цвірова (Цвірова, 2001: 13) виділяють ХІ століття як початок становлення вітчизняної позашкільної натуралістичної освіти. Упродовж Х–ХV ст. при аналізі писемних джерел простежується процес розвитку освіти та шкільництва, поява перших методичних настанов, загальна активізація освітньої діяльності.

ХVІ століття виділяємо як початок нового періоду формування позашкільної освіти, який пов'язуємо з українським національним Відродженням. Зародження позашкільної освіти пов'язуємо з виникненням козацької педагогіки та акцентуванні на національному, духовному, фізичному, військовому, естетичному вихованні. Організація шкіл вокальної та церковного співу (ХV ст.), поява гуртків та курсів домашнього господарювання (ХVІ – ХVІІ ст.). В Острозській академії успішно функціонують наукові гуртки, в 30-х роках ХVІІІ ст. в Шляхетному кадетському корпусі організовується літературний гурток (Биковська, 2006: 4).

Проте науковці, які досліджують різні аспекти розвитку позашкільної освіти, стверджують, що реальне інституційне становлення позашкільня має місце з кінця ХІХ – початку ХХ ст. Саме в цей час із метою підвищення культурного рівня пролетаріату виникають «вільні класи», профільні клуби та товариства, а задля зменшення дитячої бездоглядності – «денні клуби для дітей» та ігрові майданчики.

Активізація різних форм організації позашкільної діяльності припадає на кінець ХІХ ст. Першим проявом справжньої позашкільної освіти в Україні вважають відкритий у Харкові в 1895 році дитячий парк для ігор (Мединський, 1918: 8).

На початку ХХ століття теоретичні основи позашкільної освіти як важливого соціально-педагогіч-

ного процесу були відображені в працях відомих педагогів А. Зеленько, П. Лесгафта, К. Фортунатова, С. Шацького, Є. Мединського та ін. За кошти ліберальних громадських організацій, добровільні пожертвування та благодійні внески педагоги намагалися створити позашкільні дитячі об'єднання, які ставали майданчиками, основою для розробки теорії позашкільної освіти та виховання.

Подальший розвиток позашкільної освіти в Україні, становлення закладів позашкільної освіти різних напрямків відбувався суголосно з загальним розвитком країни.

Яскравим проявом позашкільної освіти в Україні можна вважати скаутівський рух та пласт як найстарішу українську скаутівську організацію, яка першочергово мала на меті всебічне патріотичне виховання та національну єдність молоді. Перший пластовий гурток був заснований студентом Львівської Політехніки Іваном Чмолау восени 1911 року у Львові. Першим підсумком діяльності гуртка став двотижневий вишкільний табір на Говерлі влітку 1912 року. В грудні 1911 року таємний пластовий гурток при Академічній гімназії створив вчитель Петро Франко (син Івана Франка), згодом він створив ще один такий гурток на базі Жіночої Семінарії Українського Педагогічного Товариства. Гуртки нараховували 120 членів і проіснували до початку першої світової війни, основою їх діяльності був фізичний вишкіл.

Київський лікар А. Анохін заснував скаутівський гурток, який функціонував протягом 1911–1914 років, як туристичне товариство для вивчення міста та його околиць. З 1914 року А. Анохін організував та очолював відділи бойскаутів, які мали російську налаштованість. Допомогали переносити ранених вояків із санітарних потягів до шпиталів, супроводжували Миколу II під час відвідин Києва (Берека, 2001: 2).

В умовах національно-державного відродження України, починаючи з 1917 року українські скаути організаційно виділилися зі складу загальноросійської організації і перейшли на українське національне становище. Пластові гуртки організовувалися на принципі «патріотизму у самовихованні» та були спрямовані на формуванні поваги та любові до України, на боротьбу за її державність, збереження українських традицій, мови, історії, культури. Історичні джерела доводять, що голова Директорії С. Петлюра мав зв'язок із керівниками пластових організацій та обговорював шляхи розвитку скаутингу спільні для всієї України.

Після закінчення громадянської війни в радянській республіці робилися спроби відродити скаутський рух під назвою «Червоний скаутизм».

Але ці спроби не вдалися, оскільки скаутизм не був пристосований до комуністичної ідеології.

Офіційним роком визнання існування в нашій країні позашкільної освіти вважається 1918 р., коли український педагог, прозаїк, літературознавець і громадський діяч Софія Федорівна Русова очолила Департамент дошкільної та позашкільної освіти в уряді молодой Української держави. Відомий педагог приділяла значну увагу створенню національної системи навчання та виховання, в загальній освітній системі позашкільну освіту виділяла як важливий складник виховання та формування молодой особистості на рівні з дошкільною та шкільною. З метою навчання та виховання учнівської молоді почали створюватися перші центри позашкільної освіти (Сущенко, 1996: 11).

У 1918–1919 рр. набули популярності невеликі дитячі клуби, комуни, секції. Такі установи організовували роботу з дітьми у вільний від навчання час і були прообразом сучасних закладів позашкільної освіти. Починаючи з 1917 і до 1920 р. активно діяв Департамент позашкільної освіти, який сприяв створенню закладів нового типу на основі ідеології комуністичного виховання.

Значний внесок у тогочасний розвиток позашкільля належить ученому-педагогу Є. Мединському. У своїх працях він акцентує увагу на питаннях моралі, соціальної педагогіки, досліджує проблематику формування людської особистості. Однією з його фундаментальних праць є «Енциклопедія позашкільної освіти», яка була надрукована в 1923 році. Вчений сформулював дефініцію поняття «позашкільна освіта», вбачаючи в ній засіб «всебічного, гармонійного розвитку особистості або людського колективу в розумовому, моральному, естетичному і фізичному відношенні», підійшов до визначення мети і змісту позашкільної освіти, позиціонує її як безперервний процес, який супроводжує розвиток і формування особистості впродовж усього життя людини (Мединський, 1923: 9).

У радянські часи розвитку позашкільної освіти приділялася значна увага. Друкувалися та популяризувалися журнали, в яких висвітлювалися відповідні науково-педагогічні і методичні матеріали. На державному рівні велася політика організації різноманітних освітніх систем, які сприяли залученню дітей до активної творчої діяльності за інтересами, забезпечували реалізацію їхніх пізнавальних потреб, допомагали змістовно та корисно проводити вільний від навчання час та сприяли успішному професійному самовизначенню. Чимала увага приділялася урізноманітненню форм позашкільної освіти.

Цілком закономірно, що в цей час відбувався інтенсивний розвиток теорії виховання, якою акцентується насамперед цілісний підхід до особистості вихованця та системного виховного процесу. Саме в цей період були закладені основи теорії соціального виховання – теорії, яка, на думку А. С. Макаренка, виходила з того, що «людина не виховується частинами» (Макаренко, 1983: 7).

Пострадянська система освіти залишила для нас основні принципи позашкільного виховання, які складають фундамент та першооснови сучасної позашкільної освіти: масовість та загальнодоступність занять на основі добровільного об'єднання дітей за інтересами; розвиток ініціативи і самодіяльності дітей та молоді; громадсько-корисна спрямованість діяльності творчих об'єднань; різноманітність форм позашкільної освіти; врахування вікових та індивідуальних особливостей дітей та молоді.

Ретроспективний аналіз вітчизняної позашкільної освіти засвідчує, що «...в Україні було створено унікальну систему закладів позашкільної освіти різних типів, яка набула свого найбільшого розквіту до кін. 80-х рр. XX ст. Усі види позашкільної діяльності враховували вікові та індивідуальні особливості дітей. Було створено багаторівневу (палаці, клуби, станції, гуртки тощо) систему позашкільних установ, яка охоплювала велику кількість школярів...» (Пустовіт, 2010: 10). Тоді ж сформувалась своєрідна «індустрія» організації дозвільної діяльності дітей та молоді. Саме в цей час виокремились основні напрями у змісті цієї діяльності й сформувалася унікальна система роботи з дітьми, яка не мала аналогів у світі та реалізувала чітко визначені завдання, зміст і форми виховної роботи.

Ретроспективний аналіз історико-педагогічних джерел та фактів розвитку позашкільної освіти в Україні дав можливість виділити основні періоди формування позашкільля в Україні:

I період – передумови виникнення (X-XV ст.);

II період – зародження позашкільної освіти (XVI-XVIII);

III період – інституційне становлення (XIX – початок XX ст.);

IV період – розвиток системи позашкільної освіти, як невід'ємної ланки освітньої системи України (кінець XX – початок XXI ст.).

В період незалежної України, кінець XX – початок XXI ст., виділемо такі етапи:

1991 рік – 1999 рік – трансформаційний пострадянський;

2000 рік – 2014 рік – становлення та модернізації позашкільної освіти в незалежній Україні;

2014 рік по даний час – новітній, пов'язаний із процесами децентралізації влади в регіонах.

Проголошення незалежності України в 1991 р. зумовило новий етап у функціонуванні позашкільної освіти. Після розпаду Радянського Союзу українське позашкільля мусило позбутися радянщини у виховній системі замінивши ідеологічні засади навчання та виховання. Етап відмежування від радянського позашкільля відбувається на фоні соціально-економічної кризи в країні. Зменшення фінансування привело до скорочення мережі закладів їх перепрофілювання та реорганізації, погіршення матеріально-технічної бази, змін до комплектування гуртків в умовах жорсткої економії коштів.

Наступний етап модернізації та становлення позашкільної освіти в незалежній Україні розпочнемо прийняттям ЗУ «Про позашкільну освіту». В цей період на державному рівні приймаються ряд важливих нормативних документів для ефективного функціонування позашкільної освіти. Велика увага приділяється роботі з обдарованою молоддю та дітям з особливими освітніми потребами. За належної державної підтримки відбувається збільшення мережі закладів позашкільної освіти (з 1493 у 2001 році до 1554 у 2013 році) та збільшується відсоток охоплення дітей шкільного віку позашкільною освітою.

Новітній етап формування позашкільної освіти пов'язуємо з процесами децентралізації в країні, адже питання належного функціонування позашкільної освіти повинно стати пріоритетом державної політики на всіх рівнях. На часі для належного функціонування позашкільної освіти варто домогтися уважного ставлення органів місцевого самоврядування до проблем діяльності закладів позашкільної освіти та обов'язкового виконання ЗУ «Про позашкільну освіту». Органам місцевого самоврядування та виконавчій владі необхідно створювати умови дітям та учнівської молоді для повної їх реалізації через розширення мережі закладів позашкільля, відкриття сучасних напрямів діяльності, зміцнення матеріально-технічної бази. Позашкільна освіта – це саме та ланка згальної освітньої системи, яка допоможе суспільству активізувати діяльність щодо попередження дитячої бездоглядності, правопорушень, негативних проявів у молодіжному середовищі. Державне регулювання організації вільного від навчання часу дітей та учнівської молоді в Україні потребує глибокого системного реформування з метою збереження потенціалу і пріоритетних напрямів позашкільної освіти.

Висновки.

Позашкільня освіта є важливою ланкою освітньої системи країни, яка має важливе значення для навчання і виховання учнівської молоді, для формування її важливих життєвих компетентностей. Система позашкільньої освіти виступає гарантом виявлення, підтримки і розвитку обдарованої учнівської молоді. Ретроспективний аналіз історико-педаго-

гічних джерел та фактів розвитку позашкільньої освіти в Україні дав можливість виділити основні періоди формування позашкільля в країні, виділити етапи формування та розвитку позашкільля в кінці ХХ – початку ХХІ століття. Теоретичне узагальнення становлення та розвитку позашкільля дасть можливість удосконалити та оновити зміст освітньої системи закладів позашкільньої освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балахтар В. Історичний розвиток позашкільньої освіти в Україні. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. Одеса, 2007. Вип. 4. С. 279–282.
2. Берека В. Є. Соціально-педагогічні основи розвитку позашкільньої освіти в Україні (1957–2000 роки) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01. Київ, 2001. 21 с.
3. Бех І. Д. Виховання особистості : у 3 кн. Кн. 1. Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. Київ : Либідь, 2003. 280 с.
4. Биковська О. В. Історико-теоретичні основи позашкільньої освіти. *Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки* : Зб. наук. пр. Запоріжжя. 2006. Вип. 42. С. 39–48.
5. Вербицький В. В. Позашкільня освіта у вимірі ХХІ століття. *Позашкільня освіта: історичні поступки та здобутки* : матеріали Всеукр. пед. конф., 2–3 грудня 2008 р. Київ : АВЕРС, 2008. 308 с.
6. Ковбасенко Л. І. Організаційно-педагогічні основи діяльності сучасного позашкільнього навчального закладу : метод. посіб. Київ, 2000. 53 с.
7. Макаренко А. С. Педагогические сочинения в 8 томах. Москва : Педагогика, 1983. 368 с.
8. Медынский Е. Н. Внешкольное образование. Его значение, организация и техника. Москва : Наука, 1918. 288 с.
9. Медынский Е. Н. Энциклопедия внешкольного образования. Петроград : Гос. изд-во, 1923. 138 с.
10. Пустовит Г. П. Позашкільня освіта і виховання: дидактичні основи методів навчально-виховної роботи : монографія / Г. П. Пустовит. Кн. 2. Суми: Університет, книга, 2008. 272 с.
11. Сущенко Т. І. Педагогічний процес в позашкільніх закладах. Київ : Рад. шк., 1986. 118 с.
12. Тихенко Л. В. Позашкільня освіта: теоретичні і практичні аспекти розвитку : монографія. Суми, 2013. 270 с.
13. Цвірова Т. Розвиток позашкільніх закладів різних типів в Україні (1920-1941 рр.) : дис... канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 2004. 236 с.

REFERENCES

1. Balakhtar V. (2007) Istorychnyi rozvytok pozashkilnoi osvity v Ukraini. [Historical development of extracurricular education in Ukraine] *Visnyk Odeskoho instytutu vnutrishnikh sprav*. Odesa, 2007. Vyp. 4. S. 279–282. [in Ukrainian].
2. Bereka V. Ye. (2001) Sotsialno-pedahohichni osnovy rozvytku pozashkilnoi osvity v Ukraini (1957–2000 roky) [Social and pedagogical foundations of the development of extracurricular education in Ukraine (1957–2000)]: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ped. nauk : spets. 13.00.01. Kyiv. 2001. 21 s. [in Ukrainian].
3. Bekh I. D. (2003) Vykhovannia osobystosti: u 3 kn. Kn. 1. Osobystisno oriientovanyi pidkhid: teoretyko-tekhnohohichni zasady. [Personality education: in 3 books. Book 1. A personally oriented approach: theoretical and technological foundations] *Kyiv : Lybid, 2003. 280 s. [in Ukrainian].*
4. Bykovska O. V. (2006) Istoryko-teoretychni osnovy pozashkilnoi osvity. [Historical and theoretical foundations of extracurricular education] *Pedahohika i psykhohohiia formuvannia tvorchoi osobystosti: problemy i poshuky* : Zb. nauk. pr. Zaporizhzhia. 2006. Vyp. 42. S. 39–48. [in Ukrainian].
5. Verbyts'kyu V. V. (2008) Pozashkilna osvita u vymiri XXI stolittia. [Extracurricular education in the dimension of the 21st century] *Pozashkilna osvita: istorychni postupy ta zdobutky* : materialy Vseukr. ped. konf., 2–3 hrudnia 2008 r. Kyiv : AVERS, 2008. 308 s. [in Ukrainian].
6. Kovbasenko L. I. (2000) Orhanizatsiino-pedahohichni osnovy diialnosti suchasnoho pozashkilnoho navchalnoho zakladu [Organizational-pedagogical foundations of the activity of a modern extracurricular educational institution] : metod. posib. Kyiv, 2000. 53 s. [in Ukrainian].
7. Makarenko A. S. (1983) Pedahohycheskye sochyneniya v 8 tomakh [Pedagogical essays in 8 volumes]. Moskva : Pedahohyka, 1983. 368 s. [in Russian].
8. Medy'nskij E. N. (1918). Vneshkol'noe obrazovanie. Ego znachenie, organizacziya i tekhnika [Out-of-school education. Its importance, organization and technique.] Moakva: Nauka, 1918. 288 s. [in Russian]
9. Medy'nskij E. N. (1923). E'nciklopediya vneshkol'nogo obrazovaniya [Encyclopedia of out-of-school education.] Petrograd: Gos. izd-vo, 138 s. [in Russian].
10. Pustovit H. P. (2010) Pozashkilna osvita i vykhovannia: dydaktychni osnovy metodiv navchalno-vykhovnoi roboty [Extracurricular education and upbringing: didactic foundations of methods of educational work]: monohrafiia / H. P. Pustovit. Kn. 2. Sumy: Universytet. knyha, 2008. 272 s. [in Ukrainian].
11. Sushchenko T. I. (1996) [Extra-curricular pedagogy: textbook. manual] *Pozashkil'na pedahohika : navch. posibnyk*. K. : ISDO, 144 p. [in Ukrainian].
12. Tykhenko L. V. (2013) Pozashkilna osvita [Extracurricular education: theoretical and practical aspects of development]: teoretychni i praktychni aspekty rozvytku : monohrafiia. Sumy, 2013. 270 c
13. Tsvirova T. D. (2001) Do problemy stanovlennya pozashkil'nykh zakladiv v Ukrayini. [Pedahohika i psykhohohiia formuvannya tvorchoyi osobystosti: problemy i poshuky] : Zb. nauk. pr. Kyiv_ Zaporizhzhya, 2001. Vyp. 20 [in Ukrainian].